

Наталя ОЩИПОК (Львів)

ТВОРИ ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА МОЧУЛЬСЬКОГО

Українська наука і культура пройшли через важкі випробування. Переважна більшість її діячів, які ввійшли в літературний процес наприкінці ХІХ ст., загинули на фронтах Першої світової війни, у вирі національних змагань, або ж у сталінських чи фашистських концентраційних таборах. Але і значна частина тих, хто вижив і помер вдома, були тихо і непомітно викреслені з історії, а їх твори вилучені з наукового і публічного обігу. Саме одним із таких самобутніх письменників і вчених був Михайло Мочульський (1875–1940) – український літературознавець, критик, прозаїк, поет, перекладач.

Творчість Тараса Шевченка цікавила Михайла Мочульського протягом усього його творчого життя. Розвідки М. Мочульського, присвячені творчості Т. Шевченка: “М. Щепкін і Т. Шевченко” (1901), “До генези й пояснення “Інтродукції” до “Гайдамаків” Т. Шевченка (1922), “Літературні паралелі: “Сон” Шевченка Т. і “Призраки” Тургенєва І.” (1924), “В 69 роковини Т. Шевченка. Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі” (1930), “Гощинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини” (1936) – своєю оригінальністю виділяються серед величезного масиву досліджень Шевченкіяни. Зупинимося на аналізі перших трьох праць, які незаслужено забуті.

Феномен Т. Г. Шевченка символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам’ять. Отже, для кожного із нас Шевченко більше, ніж великий поет – він національний пророк і мученик. На цьому тлі забувають, що від Шевченка бере початок українська літературна мова. Очевидно, ґрунтовне вивчення життя та творчості Т. Шевченка – це період зрілості для кожного вченого-літературознавця. В часи Мочульського зазирнути до святих тайн поезії великого генія, спробувати розтлумачити прихований зміст та долучитися до світосприйняття і філософії Т. Шевченка вважалося обов’язком кожного дослідника літератури, а пізніше ще й великим успіхом, якщо праця стала визнаною в науковому світі.

У праці “Щепкін і Шевченко” М. Мочульський торкнувся окремої сторінки біографії письменника: дружби та співпраці між талановитим актором і визначним поетом, які обидва вийшли з кріпацького середовища й обидва за свій талант були викуплені у поміщиків стараннями творчої інтелігенції, яка збрала для цього відповідні кошти. Тут вчений застосував біографічний метод: подав життєпис Михайла Щепкіна (1788–1863), з’ясувавши при цьому дату знайомства з Тарасом Шевченком. Ця зустріч відбулася приблизно десь 1841 р. або 1843 р., коли Шевченко проїжджав через Москву в Україну. В своєму дослідженні автор виявляє за допомогою психологічного методу, що поєднувало ці дві великі особистості, доходить висновку: “судячи з психіки наших великих земляків, ми сміло можемо сказати, що приязнь повстала в їх серцях стихійно й була така проста, чиста й щира, як і їх характери”¹.

¹ *Мочульський М.* М.Щепкін і Т. Шевченко. – Київ, 1901. – С. 4.

Для аргументації власного висновку автор наводить судження очевидців цієї дружби, зокрема Олександра Кониського (1836–1900), який стверджував, що обидва приятелі мали корисний вплив в обсязі “пензля й пера”, та історика літератури, дослідника творчості Шекспіра та Шевченка, Миколи Стороженка (1836–1906), який вважав, що старший і багатший досвідом Щепкін, спрямовував запал свого приятеля, дорікав йому за відхилення від правдивого шляху й переконував його берегти себе для рідної країни і поезії. І, справді, Щепкін був противником будь-якого насильства або закликів до нього, навіть в ім'я встановлення справедливості. Так після знайомства в 1853 р. з Олександром Герценом (1812–1870), який послідовно боровся з кріпосництвом, Щепкін написав йому: “Раби ще не хочуть бути вільними... Залишіть світ рости за своїм природнім законом і допомагайте його зростанню розвитком високої моральності в людині, сійте думку, але не попливайте кров'ю”².

М. Мочульський у своїй розвідці наводить цікаві факти, які засвідчують взаємний вплив двох приятелів: за порадою Шевченка в 1844 р. Щепкін створив театр у Медичній академії, де ставили п'єси Г. Квітки і Т. Шевченка, у свою чергу, Шевченко присвятив Щепкіну дві поезії “Чигирин” і “Пустка”, а також поему “Неофіти”. За його спостереженнями сліди їхніх взаємин губляться після листа Т. Шевченка до М. Щепкіна від 13 листопада 1858 року.

Кожна розвідка М. Мочульського закінчується чітким і вичерпним висновком, який переважно складений з пунктів плану на основі зібраного матеріалу. Не стала винятком і згадана вище розвідка, де автор засвідчує, що головними прикметами дружби Т. Шевченка і М. Щепкіна стали щирість й простота; на противагу до кипучої, вулканічної вдачі Шевченка темперамент Щепкіна був виваженим і гармонійним. Автор влучними епітетами підкреслює, що обидва приятелі доповнювали себе взаємно, гаряче любили Україну й пили з однієї чаші чистий цілющий нектар поезії.

Розвідка “Щепкін і Шевченко” містить біографічний матеріал, який засвідчує обізнаність автора з творчою діяльністю обох мистців, а також подає обґрунтовану психологічну характеристику цих особистостей.

Із листування Грушевського з Мочульським можна почерпнути історію написання цієї розвідки. Грушевський писав, що “... з предложених тем редакція просить на разі приятелів Шевченка”³. Малася на увазі редакція журналу “Промінь”. Часопис “Промінь” як незалежний орган русько-українського вчителства в Галичині та Буковині видавався за редакцією Івана Герасимовича в 1904–1907 рр. у Верківцях над Черемошем, його закрили через відсутність коштів та цензурні утиски. Від 20 листопада 1916 р. в умовах світової війни українська громада добилася виходу у світ нового часопису “Промінь” як журналу з літератури, мистецтва та громадського життя у Москві. Головним редактором став Володимир Винниченко (1880–1951), а провідні позиції в журналі належали Михайлові Грушевському, Сергієві Єфремову, Дмитрові Дорошенку, Павлові Тичині та Григорію Чупринці. Для “Променя”, який у 1916–1917 рр. раптом став найпопулярнішим українським часописом, залюбки писав і Михайло Мочульський. Тому він захопився цим “замовленням” і дуже швидко закінчив дослідження. Проте, коли розвідка була написана, виявилось, що

² Кучина А.В. Михаил Семенович Щепкин // Московский журнал. – 2005. – № 7. – С. 37.

³ Лист Грушевського М. до Мочульського М. від 3.12. 1916. // ЦДІА у Львові. – Ф.379. – Оп.1. – № 10.

за обсягом завелика і через це вона була надрукована в іншому періодичному виданні – “Літературно-науковому Вістнику” вже в 1917 р.

Вплив Михайла Грушевського на цю розвідку легко простежується в декількох наступних епізодах:

1). Подана коротка історія походження роду Щепкіна, вірогідність фактів підтверджує стаття історика Олександра Кізеветтера (1866–1933) “Щепкін” в часописі “Русская Мысль” (1915), яку прислав Грушевський, перелічуючи один з варіантів статті⁴;

2). Створена бібліографія творів, які Т. Шевченко присвятив М.Щепкіну (цю інформацію відшукала *Кулюня*, тобто Катерина Грушевська (лист від 11 грудня 1916 р.⁵).

Вичитуючи варіанти статті, Грушевський робив критичні зауваги. Зокрема, він ставив під сумнів твердження М. Мочульського щодо українськості Михайла Щепкіна, зазначаючи в листі від 4 лютого 1917 р.: “Українська національність його болюче для мене питання, чи пізніше – українські симпатії. Щепкін був рабом Великоросії і не знаю, чи вважав себе українцем коли-небудь”⁶. Мабуть таки мав рацію Мочульський. Звичайно, Щепкін не був таким українським патріотом як Шевченко, але він справді любив українську мову і українську культуру. Іван Котляревський спеціально під нього створював образи Макогоненка в “Наталці Полтавці” та Михайла Чупруна в “Москалі-чарівнику”. Він ставив при кожній нагоді п’єси українських авторів. Помер Щепкін в Ялті, де його лікарем був український поет Степан Руданський⁷.

У своїх дослідженнях Михайло Мочульський із захопленням вивчав твори з елементами фольклору. Одним з прикладів цього є стаття “Культ дерева й сокири в Шевченківській поемі”. За основу було взято літературний твір “У Бога за дверми лежала сокира”. Дата написання 11 травня 1848 року. На думку М. Мочульського, матеріали до цього твору Шевченко запозичив з киргизького фольклору або почув у поході. У своїй розвідці вчений порівнює культ дерева й сокири з українськими народними символами. За допомогою порівняльного методу він дійшов висновку, що дерево, на прикладі казки-міту, – це свята річ і в українському, і в киргизькому фольклорі. Воно уособлює в собі єдність усього світу. Це своєрідна модель всесвіту й людини, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє окремішне місце. Дерево – це також посередник між світами, своєрідна дорога, міст, якими можна перейти до духовного світу. Дерево (древо) життя – це ще дерево кожного роду. Але не менш важливим у фольклорі є культ сокири. Як стверджує М. Мочульський, подекуди й сьогодні в Україні сокирі приписують магічну дію, ставлять її на тому місці, де лежав покійник, щоби більше ніхто не вмирав (за П. Чубинським), після виносу мерця зарубують сокирою поріг збоку від середини хати (за І. Франком).

Дослідник порівнює культ сокири із киргизькою казкою-мітом, де сокира лежить у Бога за дверми, отже, є Божим знаряддям і є також святою. Сокира володіє небезпечною силою, яка карає всіх грішників. Знаходячи цікаві підтвердження серед

⁴ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського. – С. 59–60.

⁵ Там само. – С. 55.

⁶ Там само. – С. 60.

⁷ Див.: *Киричок П.* Міський лікар Ялти // Золоті ворота. – Київ, 1993. – Вип. 5; *Кочерга С.О.* Південний берег Криму в житті і творчості українських письменників XIX ст. – Ялта, 2001.

ілюстративного матеріалу, вчений доходить висновку, що в основі Шевченкової поеми немає жодної алегорії, а тільки: зібраний поетом ілюстративний матеріал; реалістичний малюнок киргизького степу; враження поета від побаченої пожежі у степу.

Ця розвідка написана в 1930 р. в Гримайлові, про що свідчить запис наприкінці роботи. У праці М. Мочульський вдався до порівняльних досліджень, типологічних зіставлень явищ (на прикладі культу дерева й сокири), що мали місце в різних літературах (на межі українського та киргизького фольклору). Дослідження наповнене ілюстративним матеріалом, опрацьованими науковими джерелами, але розчаровує своїми висновками. Можна погодитися з тим, що у Шевченковому творі немає алегорії, але поряд з тим відсутній детальний літературознавчий аналіз поеми, адже висвітлено тільки один із аспектів літературного твору – фольклорний. Мабуть, це так захопило критика, що інші сторони названого твору відійшли на другий план. Але й ця розвідка не втратила свого значення та залишається актуальною почасти через свою оригінальність і ексклюзивність.

Важливе місце у Шевченкіяні займає дослідження М. Мочульського “До генези й пояснення “Інтродукції” до “Гайдамаків” Т. Шевченка”. Праця була написана протягом 1916–1917 рр., про що свідчить лист М. Грушевського від 20 листопада 1916 р.: “Я думаю, що ті студії над Шевченком підуть під спільним розділом в збірнику “XIX вік”, який привітно готується до друку по новім році...”⁸. Але через складні обставини: революцію в Росії та громадянську війну стаття побачила світ лише в 1922 р.

У цій розвідці також помітні поради Михайла Грушевського. Передовсім з його допомогою створено бібліографію наукових історичних праць, які використав Т. Шевченко для написання розділу “Інтродукція”. До переліку додано праці петербурзького історика Івана Шульгіна (1839–1884) “Барська конфедерація”, польського історика Єжи Самуеля Бандтке (1768–1835) “Historia Królestwa Polskiego”, примітки до повісті Міхала Чайковського (1804–1886) “Вернигора”, твір Псевдо-Кониського “Історію Русовь”.

М. Мочульський зазначає, що поет використав історичні джерела і “перетворював” їх на поетичні образи. Висновки виводив самостійні, не покладаючись на чужі авторитети. За допомогою наукової літератури, звіривши історичні факти з поетичними образами, дослідник доходить висновку, що історичне тло “Гайдамаків”, змальоване в “Інтродукції”, загалом правильне. Дослідник також зазначає, що рамки розділу “Інтродукції” дещо завузькі. Оскільки поет був змушений передавати історичні події стисло і ця лаконічність у вислові, на думку Мочульського, пошкодила подекуди ясному втіленню задуму поета⁹.

Учений схиляється до думки, що Т. Шевченко у своєму розділі чітко дотримується принципу історичності і правдивості фактів, групує історичні події на головні та другорядні, при цьому змальовуючи найяскравіші моменти. У розвідці дослідник використовує історико-порівняльний метод: при цьому детально з’ясовує, якими науковими джерелами користувався Шевченко, пишучи розділ “Інтродукція” й наскільки там правдиво зображені історичні події. М. Мочульський ґрунтовно проаналізував ті літературні твори, з яких, можливо, були запозичені окремі

⁸ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського. – С. 54.

⁹ Мочульський М. До генези й пояснення “Інтродукції” до “Гайдамаків” Т. Шевченка – Львів, 1922. – С. 14.

події. Він подав свої висновки, аргументуючи їх стислими і лаконічними коментарями. Ця праця вражає своєю науковим аналізом і допомагає краще зрозуміти зміст, ідею та фабулу поетичного твору.

Вартує зауважити, що в той період, коли Т. Шевченко писав “Інтродукцію” до “Гайдамаків”, він ретельно ознайомився із “Историей Русов”. Вчений підкреслив значний вплив цього твору на поета. Треба сказати, що М. Мочульський сам досконало знав цю книжку, він мав намір написати розвідку про Шевченка та “Історію Русів”, про що неодноразово згадував у своїх листах Михайло Грушевський, підштовхуючи свого молодшого колегу до роботи над цією темою: “Покінчивши з Манжурою, може, візьметесь за відносини Шевченка до Історії Русів”¹⁰.

“История Русов” – політичний памфлет, авторство якого приписувалося архієпископові білоруському Георгієві Кониському (1717–1795), українському письменникові і громадському діячеві Григорію Полетиці (1725–1784), канцлерові Катерини II князеві Олександрові Безбородьку (1747–1799) і, навіть, генерал-фельдмаршалові князеві Миколі Репніну (1734–1801), який у 1780–1781 рр. командував корпусом, дислокованим в Умані¹¹. Частина історичної інформації твору сучасні дослідники вважають вірогідною¹². Безперечно “Історія Русів”, мала великий вплив не тільки на Т. Шевченка, але й на М. Гоголя, О. Пушкіна та інших мистців, яких вражали пристрасть і експресія автора цього твору¹³.

Цікава робота М. Мочульського “Літературні паралелі: “Сон” Т. Шевченка і “Призраки” І. Тургенева”, яка також виразно виділяється на тлі інших шевченкознавчих досліджень.

Поштовхом до написання цієї статті М. Мочульському послужили слова популярного київського історика та літературознавця професора Київського університету Миколи Дашкевича (1852–1908): “Цікаво було би співставити деякі картини “Привидів” із “Сном” Шевченка, наскільки вони нагадують за поетичним задумом одна одну”.

М. Грушевський, як завжди, виявляв велике зацікавлення цією темою, активно допомагав авторові. “Дуже цікавий як Ви розв’яжете проблему Сон-Призраки”. М. Грушевський добуває для М. Мочульського антикварний томик Івана Тургенева (1818–1883), а також копію спогадів російського письменника, у яких той звертається до читачів з проханням не шукати в тому творі жодної алегорії чи секретного значення, а просто бачити в цьому декілька картин, які виглядають досить переконливими¹⁴. Із цього листа також дізнаємося, що вчений отримав “Записки о Станкевиче” (1856), які вперше були опубліковані в 1888 р. у “Вестнику Европы”. Ці записки, як відомо, І. Тургенєв також використав у “Призраках”¹⁵.

¹⁰ Лист М. Грушевського до М. Мочульського від 30.03.1916 // ЦДІА у Львові – Ф. 379. – Оп. 1. – С. 14.

¹¹ Див.: *Janowski L.* O tak zwanej “Historyi Rusów”. – Kraków, 1913; *Ульянов Н.Н.* Происхождение украинского сепаратизма. – Москва, 1996. – С. 108; *Лукашева С. С.* “История русов” в современных украинских исследованиях // Белоруссия и Украина: История и культура. 2004 г. – Москва, 2005. – С. 401–402.

¹² *Яковенко Н.М.* Нариси історії середньовічної і ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 415.

¹³ *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці “Історії русів” // Історія русів / Укр. Переклад Івана Драча. – Київ, 2003. – С. 17.

¹⁴ Лист Грушевського М. до Мочульського М. від 1.92.1916. // ЦДІА у Львові – Ф. 379. – Оп. 1. – № 14.

¹⁵ Див.: *Шталов С. Е.* Художественный мир И. С. Тургенева / Отв. ред. У. А. Гуральник. – Москва, 1979; *Труайя Анри.* Иван Тургенев / Пер. с франц. Л. Сережкина. – Москва, 2010; Тургенев И. С.:

М. Мочульський знову вдається до історико-порівняльного методу і з'ясовує історію знайомства Т. Шевченка і І. Тургенєва, що відбулося між 1858–1859 рр., і зазначаючи, що копію “Сну” передала Тургенєву Марія Марковичева (Марко Вовчок, 1833–1907). Далі М. Мочульський доходить висновку, що три основні елементи Шевченкової візії, наче світла трьох кольорових ліхтарень, продираються крізь густу млу романтичної концепції Тургенєва. Згодом дослідник чітко подає, які елементи подібні у двох авторів: зображення подібних пейзажів; ідентичний загальний образ Петербурга з висоти пташиного польоту; змалювання однакових маршрутів героя.

М. Мочульський відзначив, що І. Тургенєв запозичив у Т. Шевченка не лише загальні контури і використав його поетичні картини. Дослідник підкреслює, що І. Тургенєв поширив основу, відшукав власні, яскраві фарби, заступив реалістичне тло романтичним, та в його творі, “незважаючи на те, проблискують золоті промені генія Шевченка”¹⁶.

Ця розвідка наповнена різноманітними джерелами і написана достатньо емоційно. Дослідження отримало схвальний відгук у наукових колах, зокрема, в огляді шевченкознавчих статей за 1925–1929 рр. відзначена “невеличка, але цінна стаття М. Мочульського про певний вплив Шевченкової творчості на “Призраки” Тургенєва”¹⁷. Треба віддати належне вченому Борисові Якубовському (1899–1944) за його сміливість зробити таку заяву, що І. Тургенєв запозичив певні мотиви до свого твору в Т. Шевченка, а не навпаки. На той час “українізація” вже поступово стихала і їй на зміну приходив відвертий шовінізм. М. Мочульський перебував за межами радянської України, тому таких авторів переважно нещадно критикували. Професор Б. Якубовський був одним з найбільш глибоких дослідників творчості Т. Шевченка, праці якого після того, як вчений був розстріляний, теж були вилучені з наукового обігу.

У своїх дослідженнях творчості Т. Шевченка М. Мочульський торкався унікальних сюжетів, які пройшли повз увагу інших вчених. Його невеликі, але глибокі та оригінальні розвідки зберегли своє значення і для сучасного шевченкознавства.

Новые исследования и материалы / Отв. ред. Н. П. Генералова, В. А. Лукина. – Санкт-Петербург, 2011. – Вып. 2; *Нечаенко Д. А.* Миф о сновидении русской жизни в художественной интерпретации И. А. Гончарова и И. С. Тургенева (“Обломов” и “Новь”) // *Нечаенко Д. А.* История литературных сновидений XIX–XX веков: фольклорные, мифологические и библейские архетипы в литературных сновидениях XIX – начала XX вв. – Москва, 2011. – С. 454–522.

¹⁶ *Мочульський М.* Літературні паралелі: “Сон Т. Шевченка” і “Призраки” І. Тургенєва – Київ, 1924 – С. 14.

¹⁷ *Якубовський Б.* Чергові завдання Шевченкознавства // Пролетарська Правда – 1928. – № 61. – 11 березня.

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА З ПІВДНЯ. ФРАГМЕНТ, 1846 р.

А в попелі тліє
Іскра вогню великого
(Єретик, 1845)